

## ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

## Ա.ԶԳԱՊԱՏՈՒՄ Դ. ՀԱՏՈՐ Ա. ԳԻՐԲ

Երկսիւն 382 էջ պարունակող այս պատմագիրքը արդիւնքն է որպէս բանասէր եւ հեղինակ տարիներէ ի վեր ծանօթ Դոկտ. Զաւէն Ա. Քենյ. Արգումանեանի յարատեւ եւ նուիրեալ աշխատանքին, կատարուած մեծ մասամբ Ֆլորիտայի մէջ, ուր հեղինակը մօտ տասնամեակէ մ'ի վեր կը ծառայէ իբրեւ ժրաջան հովիւ Ս. Դաւիթ Հայց. Եկեղեցւոյ (Boca Raton) եւ այլ նորակազմ հայ համայնքներու: Պատկանելի այս հատորի ծաւալին մասին լրիւ գաղափար կազմելու համար կ'արժէ գիտնալ թէ թուագրեալ էջերը կանխող 12 էջէ բաղկացած բաժինը կը պարունակէ գնահատական էջեր Երուսաղէմի հայ Պատրիարք Ամեն. Տ. Թորգոմ Արք. Մանուկեանէն եւ Ամերիկայի Արեւելեան Թեմի Առաջնորդ Գեորգ Տ. Խաժակ Արք. Պարսամեանէն, որու հրամանով լոյս տեսած է մատեանը, որպէս հրատարակութիւն հանգուցեալ Տ. Զգօն Եպս. Տէր Յակոբեանի կտակով հաստատուած հիմնադրամին:

Ազգապատումի Գ. Հատորը, մեծանուն հեղինակին՝ Մաղափա Արք. Օրմանեանի Պոլսոյ մէջ 1918ին վախճանելէն ինն տարի ետք լոյս տեսաւ Երուսաղէմի մէջ 1927ին, Օրմանեանի արմաշական անդրանիկ ձեռնասունին՝ Տ. Բարգէն Եպս. Կիւլէսէրեանի «Հոգողութեամբ»: Այդ հատորը կ'ընդգրկէր 1809-1909 հարիւր տարիներու պատումինը, եւ գրուած էր այնպիսի ժամանակ մը երբ Օրմանեան ափսոսաբար Երուսաղէմ եւ ապա Դամասկոս, դրկուած էր Կ. Պոլսոյ իր կարգ մը թղթածրարներ եւ այլ աղբիւրներ օգտագործել կարենալու պատեհութենէն: Ա.ԶԳԱՊԱՏՈՒՄԻ Ա. եւ Բ.

հատորները հրատարակուած էին Պոլսոյ մէջ, Մեծ Եղեռնը կանխող այն տարիներուն երբ Օրմանեան հարկադրաբար դադար առած էր Կ. Պոլսոյ Պատրիարքի իր երկարամեայ պաշտօնավարութենէն:

Դոկտ. Հ. Զ. Արգումանեան, 1993 ամառը գրած իր նախագիտելիքին մէջ, հարկ կը զգայ բացատրել. «Ազգապատումի չորրորդ հատորի պատրաստութեան երբ ձեռնարկեցինք, ընդհանուր գործը երեք մասերու վերածեցինք, որոնցմէ առաջինը կը ներկայացնէ ներկայ հատորը: Այդ երեք մասերն են.

ա. Տ. Տ. Գէորգ Ե. Սուրենեան (1911-1930)

բ. Տ. Տ. Խորէն Ա. Մուրադեգեան եւ Տ. Տ. Գէորգ Զ. Զէօրեմեան (1930-1955)

գ. Տ. Տ. Վազգէն Ա. Պալգեան (1955էն մեր օրերը):

«... Նկատի ունենալով որ «Ազգապատում»ի մեծանուն հեղինակը՝ Մաղափա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, որ իր երկրորդ հատորը հասցուցած է մինչեւ 1910, ինչ ինչ պատճառներով զանց ըրած է շարք մը նիւթերու, դէպքերու եւ դէմքերու շարադրութիւնը՝ Գէորգ Ե. Կաթողիկոսի ընտրութիւնը նախորդող տասնամեակին պատկանող, մեծ անհրաժեշտ նկատեցինք աւելցնել զանոնք 48 յօդուածներով, ու դասաւորել Մատթէոս Բ. Իզմիրլեան կաթողիկոսի անուան ներքեւ ...»:

Դոկտ. Զ. Արգումանեան այս հատորի պատրաստութեան համար օգտագործած է 90է աւելի աղբիւրներ որոնց մէկ տասներորդը՝ Անգլերէն: Ասոնց ցանկը եւ նիւթերու ցանկը առանձին դրուած են



գրքի վերջաւորութեան: Հատորը կը սկսի թիւ 3149 յօդուածով, որպէս շարունակութիւն Օրմանեանի ԱԶԳԱՊԱ-ՏՈՒՄի չորրորդ հատորի վերջին յօդուածին:

Սկզբնական այն բաժնին մէջ որով հեղինակը կը ջանայ ամբողջացնել Օրմանեանի զանց ըրած նիւթերը, կը ծանօթանանք Մայր Աթոռի Գեորգեան ձեմարանի եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան Արմաշի դպրեւանքի առաջին հունձներուն: Օրմանեան կարեւոր դեր ունեցած էր երկուքին մէջ ալ: Աւելին Օրմանեան իր Պոլսոյ Պատրիարք ընտրուելու նախօրեակին կը հանդիսանար Արմաշի «միտքը» (3100) մինչ իր կրտսեր գործակից Նդիշէ Վրդ-Դուրեան կը հմայէր ուսանողները որպէս Արմաշի «հոգին» (3101): Այս բաժնին մէջ կը տեսնենք ճարտարապետ Թորոս Թորամանեանը առնչուած հնադարեան Զուարթնոցի կործանած տաճարին, եւ Կոմիտաս վարդապետը առնչուած հայ եկեղեցւոյ ձայնագրեալ պատարագներուն եւ Պոլսոյ մէջ հայ տոհմիկ երգին: Այստեղ կը տեսնենք ծնունդը «Լոյս» կրօնաքերթին, Մ. Օրմանեանի դասական դառնալիք ֆրանսերէն գրուած «Հայոց եկեղեցին» գրքին, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան: Տակաւին՝ մահը բարեբար Ալեքսանդր Մանթաշեանի, եւ ի հանդէս գալը նոր բարեբարներու՝ Գալուստ Կիւլպէնկեանի եւ Գրիգոր Նդիայեանի:

Տեղ մը հեղինակը կը ներկայացնէ Մ. Օրմանեանի Ազգապատումի Ա. եւ Բ. հատորները, որակելով զանոնք «նշանաւոր», «հեղինակաւոր», «անմահանուն» (3194): Հիացումով պէտք է դիտել թէ Օրմանեանի պատմագրութիւնը շարունակել փորձող Դոկտ. Արզումանեանը մի քանի հարիւր էջերու մէջ - հոգ չէ թէ տեղ տեղ կրկնաբանութիւն ըրած - կրցած է տալ յստակ եւ հասկնալի ներկայացումով, ծնունդը 1920ական թուականներուն Մայր

Աթոռ Ս. Էջմիածնի Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդին չեղեալ համարուած Պոլսոյ Սինոդին փոխարէն եւ Սիւրիա Լիբանանի մէջ Նրուսադէմի հայոց Պատրիարքութեան սեփական երեւ տեսչութիւններու - Պէյրութ, Դամասկոս, Լաթաքիա - Սրբոց Յակոբեանց միաբանութեան որոշումով փոխանցումը Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան տնագործի Սահակ Խապայեան Հայրապետի իրաւասութեան: Այս բաժնին մէջ կը տեսնուի համայնապատկերը Օսմանեան Թիւրքիոյ հայաբնակ քաղաքներու եւ գիւղերու մարդկային եւ մշակութային քննադնումներուն, ի լուր ջարդերու, ահաբեկումներու, նահատակութեան, հրկիզումներու եւ կործանումներու: Հայերէն ձեռագիրներու հանդէպ մասնաւոր հետաքրքրութիւն ցուցաբերող Տ. Զաւէն Արզումանեան մէկ կողմէ կը խօսի Նդիշէն առաջ հրատարակուած այս կամ այն վանքի հայ ձեռագիրներու ցանկի մասին, ապա կ'ափսոսայ Թիւրք բարբարոսներու կողմէ փնացումը հայ գրչագիրներու, վերջապէս գուրգուրանքով ներկայացնելու համար հրաշքով փրկուած սակաւաթիւ ձեռագիրները որոնց շարքին Մշոյ Ճառընտիրը (3255): Այստեղ են Ապրիլեան Նդիշէն իր ծրագրումով եւ գործադրութեամբ, երկար շարքը արեւմտահայ հոգեւոր եւ աշխարհական նահատակ առաջնորդներու, Հայաստանի հանրապետութեան հաստատման եւ անկումի պարագաներուն, յետ գինադարի հայ ժողովուրդի միջազգային խորհրդածողովներու հանդէպ յուսալի կեցումձեղ եւ ապա յուսախաբութիւնը, որքահաւաքը, Նդիշէն վերապրողներու համար սարքուած վրանաքաղաքները, տարածուող հայ սփիւռքը, Նոր եկեղեցիներու շինութիւնը, Հայ Միջին Արեւելի եւ Նորոպայի մէջ, նոր կրթական եւ մշակութային հաստատութեանց



կազմութիւնը ի սփիւռս եւ ի Սովետական Հայաստան: Մատենագրութիւն սիրող հեղինակը ուրախութեամբ կը թուէ հրատարակութիւնը Գր. Նարեկացիի «Ողբերգութիւն» աղօթագրքի երկու ժամանակակից թարգմանութեանց, Սովետական Հայաստանի մէջ հայ լեզուի եւ մատենագրութեան վերաբերող կոթողական երկեր շարադրող գիտնականներ Ստ. Մալխասեան եւ Հրաչեայ Անառեան, Մ. Աբեղեան եւ Յակոբ Մանանդեան, ժողովրդական արեւելահայ բանաստեղծներ Յովհաննէս Թումանեան եւ Աւետիք Իսահակեան, եւ յարգուած արեւմտահայ գրողներ Վահան Թէքէեան եւ Արշակ Ալպոյաճեան: ԺԹ. դարուն ընդհատուած ՍԻՈՆ ամսագրի վերահրատարակութիւնը երուսաղէմի մէջ 1927ին, Մ. Օրմանեանի Ազգապատումի Գ. հատորին եւ անոր «Խոհք եւ Խօսք»ի յետ մահու հրատարակութիւնը նոյն վայրին մէջ, Մելիքեան կրթական հաստատութեան հիմնումը Կիպրոսի մէջ Հ.Բ.Ը.Միութեան հովանաւորութեամբ, Համազգային Մշակութային Ընկերութեան գործունէութեան տարածումը Պէյրութի մէջ Նշան Փալանեան ձեւարանի բացումով 1929ին, եւ երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի վերածնունդը Նդիշէ Դուրեան Պատրիարքի եւ ուսումնապետ Բաբգէն Նպս. Կիւլէտերեանի առաջնորդութեամբ, նշաններ եղան որ հայ ազգը եւ եկեղեցին տակաւին կային եւ պիտի մնային Մեծ Նդեռնէն ետք:

\*\*\*

Դոկտ. Զ. Արզումանեան այս գրքի նախագիտելիքին մէջ կը յայտնի իր յոյսը «որ հետագային մնացեալ քաժիններն ալ պիտի կարենանք շարադրել եւ հրատարակել»:

Առ այդ, մի քանի դիտողութիւններ եւ թելադրութիւններ:

Ներկայ գրքին մէջ մէկ էջի աւելի տեղ գրաւող Հայադաւան Հրեաներ յօդուածը (3201) աւելորդ է: Ռուսական կայսրութեան օրէնքով, Հայ եկեղեցւոյ արտօնուած չէր աւետարանչութիւն ընել: Լոկ հայ եկեղեցւոյ պատմութիւնը եւ անոր ծիսակատարութիւնները սորվելով ունէ մէկը չէր կրնար իսկական հայադաւան Բրիստոնեայ դառնալ, առանց Աւետարանի ուսուցումները իւրացնելու: Ադիլէ գատ, յայտնի չէ թէ ըստ ձեւի «հայադաւան» դարձած այդ հրեաները ո՞ր մէկ դաւանութեամբ մեծցուցին իրենց զաւակները:

Երկրորդ՝ Եկեղեցականաց Մահեր (3364) յօդուածին մէջ յիշուած պէտք էր ըլլար 1913ի աշնան Վանի մէջ վախճանած Յովսէփ Արք. Սարաճեանը որ մանաւանդ Ամերիկայի հայութեան համար կարեւորութիւն ունի իր անդրանիկ հոգեւոր հովիւի (1889թ.) եւ անդրանիկ եպիսկոպոսի (1898թ.) հանգամանքներով: Յովսէփ Արք. Սարաճեան Վանի առաջնորդական պաշտօնին վրայ էր երբ վախճանեցաւ յետ վիրահատութեան:

Դոկտ. Զաւէն Արզումանեան հայերէնի իւրայատուկ ոճ մ'ունի, որ տեղ տեղ կրնայ բծախնդիր ընթերցողը խրտչեցնել: Զոր օրինակ՝ երբ եղելութիւն մը կը պատմէ բայերը գործածելով անցեալ ժամանակով, յանկարծ նոյն յօդուածին մէջ մնացեալ բայերուն ժամանակը կը փոխէ ներկայի: Յայտնի չէ թէ այս ուսումները կ'ընէ դիտմամբ թէ անուշադրութեամբ: Երկրորդ՝ երկար նախադասութեանց մէջ վերջակէտի գործածութիւնը յետաճգելով կը կիրարկէ յարաբերական դերանունի յանախակի գործածութիւնը. այսպէս՝ տեղ տեղ կը տեսնէ ընթերցողը «որ», «որոնք» դերանուններով եւ «ուր» մակբայով իրարու կապուած եւ իրարու հետեւող նախադասութիւններ,





հայկական ռնով կառուցուեցաւ փառաւոր  
նոր Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին եւ 1966ի  
աշնան օծուեցաւ թեմի նորընտիր  
առաջնորդ Գեորգ. Տ. Թորգոմ Եպս.ի  
ձեռնով: Հ. Զաւեն Ֆիլատելֆիայի մէջ  
ժամանակ ստեղծեց Թեմիկ համալսարանի  
մէջ կրօնագիտական ուսմանց հետեւելու  
եւ ստացաւ Մագիստրոսի աստիճան:  
Առաջնորդ Թորգոմ Եպս. Մանուկեան Հ.  
Զաւենին ձեռնադրութեամբ տուաւ  
Ծայրագոյն վարդապետի աստիճան: Աւելի  
քան 7 տարի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ  
մէջ հովուութիւն ընել է ետք, Հ. Զաւեն  
յանձն առաւ 2 տարուան պայմանաժամով  
փոխադրուիլ Մոնթրէալ, որպէս Առաջնորդի  
փոխանորդ ապագային ինքնավար Թեմ  
դառնալիք Գանատայի շրջանին: Վերա-  
դառնալով Ֆիլատելֆիա Հայր Զաւեն

ստանձնեց Ուէստ Ֆիլատելֆիայի Ս. Սահակ  
եւ Ս. Մեսրոպ եկեղեցւոյն հովուութիւնը,  
եւ 10 տարի ծառայութեամբ շէնցուց այդ  
ծուխը եւս: Միաժամանակ հետեւեցաւ Նիւ  
Եորքի Գոլոմպիա համալսարանի հայ  
պատմութեան ուսմանց, եւ Փրոֆ. Նինա  
Կարսոյեանի ցուցմունքով պատրաստեց  
իր արարտագաւոր եւ արժանացաւ Դոկտոր  
Փիլիսոփայութեան աստիճանին: Հ. Զաւեն  
ուր տարի անընդհատ վարած է թեմական  
խորհուրդի ատենադպրի պաշտօնը: Ան իր  
երէցկնոջ հետ մօտ 10 տարի է ի վեր կը  
բնակի հարաւային Ֆլորիտա: Տ. Զաւենի  
առաջնորդութեամբ շինուեցաւ Պոքա  
Ռաթօնի մէջ Ս. Դաւիթ եկեղեցին, որ  
օծուեցաւ 1988ին:

Տ. ԱՐՏԷՆ Ա. ՔԶՆՅ. ԱՇՃԵԱՆ